

УДК 347.65/.68(06.72)

Олександр Нелін,

доктор юридичних наук,

доцент Київського університету туризму, економіки і права

ІНСТИТУТ ВІДКАЗІВ (ЗАПОВІТІВ) В УКРАЇНСЬКОМУ ЗВИЧАЄВОМУ ПРАВІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ*

У статті проведено історично-правовий аналіз інституту відказів в українському звичаєвому праві. Доведено, що функціонування звичаєвого права в Україні, хоча і відбувалося в контексті загального історичного розвитку європейського права, мало також свої конкретно-історичні особливості.

Ключові слова: правовий звичай, звичаєве право, спадкування за звичаєм (за законом), за заповітом, відкази в українському звичаєвому праві.

На сучасному етапі розвитку України значно зростає потреба у вивченні історії українського звичаєвого права, оскільки воно є засобом забезпечення справедливості, прав і свобод людини та інтересів нації. Саме історія українського права концентрує український правовий досвід, правову реальність у її ретроспективі, правильну методологію пізнання правових явищ, від якої залежить істинність і достовірність отримання результатів у межах пізнавальної діяльності.

Проте відповідні дослідження здебільшого проходилися етнографами, істориками, але не юристами. Їхні праці, на жаль, досить часто не враховують досвіду, набутого попередніми дослідниками, характеризуються відсутністю чіткого категоріального понятійного апарату і фахового розуміння юридичних аспектів проблеми.

Підґрунтям для розроблення теми дослідження стали наукові розробки Іринарха Черкаського, Марини Гримич, Павла Чубинського, Ігоря Усенка, Олександра Шевченка та багатьох інших. Але їхні дослідження не торкалися питань генезису та розвитку інституту відказів із застосуванням історичного підходу.

Метою цієї статті є потреба у доктринальному осмисленні процесу розвитку звичаєвого права в Україні (IX—XIX ст.), що дозволить розкрити суть інституту відказів в українському звичаєвому праві, довести, що звичаєве право України ви-

знавало не стільки абстрактні принципи кровного споріднення, скільки морально-етичний елемент, працю та факт спільного життя суб'єктів сімейно-шлюбних відносин.

Відповідно до усталеної думки, яку можна зустріти в будь-якому підручнику з історії держави і права України, у кінці XI — на початку XII ст. у Руській державі (поширена назва — Київська Русь) були відомі такі форми спадкування: за звичаєм (за законом) і за заповітом. Спадкування за звичаєм (за законом) мало у той час пріоритет.

Юридичне закріплення спадкування за заповітом (за рядом) відбулося лише у Просторовій редакції Руської Правди на початку XIII ст., але «рядь» — це не заповіт у прямому розумінні цього слова. Рядь — це не особиста воля, яка має бути відома іншим, а колективна воля цілої сім'ї під керівництвом батька, це правонаступництво усього спільного сімейного майна між членами родини при збереженні спільної сімейної власності.

Характерною рисою руського спадкового права було те, що заповідач був зв'язаний колом законних спадкоємців і виявляв не стільки свою волю, скільки волю родини, особливо коли предметом заповіту були батьківські чи материнські маєтки. Батько не мав права передавати майно особі, яка не була членом родини, хоча б він мав усі підстави бути незадоволеним сином. У Руській державі

* Рекомендовано до друку кафедрою загальноюридичних дисциплін Київського університету туризму, економіки і права.

право вчиняти заповіт мали право батько і мати стосовно дітей та чоловік щодо виділу дружині [1].

Отже, воля заповідача стосовно вибору осіб, між якими він бажав розподілити майно, обмежувалася у звичаєвому праві колом законних спадкоємців, тобто таких, призначення яких не залежало від особистої волі заповідача, але визначалося зовнішньою нормою — правовим звичаєм.

Заповіт, як правило, укладався словесно у присутності свідків, його можна було змінити декілька разів, проте від заповідача вимагалися добра пам'ять і розум. Крім дітей, у розподілі спадку не обминали церкву, виділяючи частку «по душі» померлого.

У Великому князівстві Литовському, до складу якого входили українські землі, спадкове право було досить регламентованим. Особливістю спадкування у цей період було те, що заповідач став вільно обирати собі спадкоємців, у тому числі й поза колом законних спадкоємців, коли об'єктом спадщини були рухоме майно й нерухомість, набуті у власність самим заповідачем. Крім того, норми звичаєвого права, кодифіковані у Руській Правді, щодо збереження родового майна за його спадкоємцями були не тільки визнані дійсними, а й розвинуті та закріплені у Статутах Великому князівства Литовського (1529, 1566, 1588) у нормах, що обмежували волю заповідача щодо спадкових маєтків. Статутами дозволялося продавати лише одну третину батьківського маєтку [2].

Ця ж тенденція збереження родового майна спостерігається і в Українській гетьманській державі (Військо Запорозьке), що виявилось у чіткішому розмежуванні різного правового режиму спадкування батьківського і материнського майна. Пізніше це було закріплено в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1734). Зазначимо, що в українському звичаєвому праві XVIII ст. заповіт настільки зміцнився, що став переважною формою спадкування.

В Українській гетьманській державі (Військо Запорозьке) право розпоряджатися на випадок смерті рухомим і нерухомим майном, самостійно набутиим своєю працею, професією чи службою, належало кожній повноправній людині, яка володіла цивільною правоздатністю і дієздатністю. У той самий час, щодо роз-

порядження батьківським і материнським майном існували певні обмеження. Так, за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» (1743) спадкодавець не мав права передавати це майно за заповітом бічним родичам чи стороннім особам, а лише своїм дітям або іншим прямим законним спадкоємцям. Таке обмеження волі спадкодавця «Права» мотивували тим, що «те, що відписується при смерті, вже, по суті, не належить тестаторові, а його спадкоємцям, та й взагалі не годиться, щоб хто-небудь полишав своїх дітей в скудності, а сторонніх осіб збагачував, що противно природному праву й любові» [3].

Отже, спадкове право України, як й інші правові явища, пройшло свою еволюцію, удосконалення та збагачення на різних етапах розвитку українського народу. Спадкові правовідносини об'єктивно відбивають стан суспільного, економічного, політичного й духовного розвитку певної епохи та певного соціуму.

Спадкове право України формувалося й розвивалося внаслідок встановлення приватної власності. Спадкове майно української родини було власністю усієї родини, сім'я мала права й обов'язки та відповідала за них наче юридична особа. Таким чином, українське спадкове право будувалося на сімейних і родинних засадах спадкування.

Зазначимо, що функціонування звичаєвого права в Україні, хоча й відбувалося в контексті загального історичного розвитку європейського права, мало свої конкретно-історичні особливості. Як свідчать історичні матеріали, значних змін зазнав інститут спадкування за заповітом. Якщо за Руською Правдою рядь (заповіт) — це колективна воля цілої сім'ї під керівництвом батька, то в Українській гетьманській державі заповіт — це одностороння угода, за якою дієздатна особа (спадкодавець) на випадок смерті передавала право власності на майно іншій особі (спадкоємцю).

Пошуки власної дослідницької парадигми дали можливість автору з'ясувати, що в Українській гетьманській державі діяла множинність джерел права, в тому числі і правових звичаїв, які регулювали спадкові відносини у так званих «нестандартних» ситуаціях (наприклад, спадщина за відказами).

Спадкування за відказами (за заповітами) — це коли всупереч звичаю (зако-

ну) батьки склали заповіт з приводу власного майна на випадок смерті, в якому обмежували чи повністю позбавляли права на спадщину спадкоємців за законом. Відказ в українському звичаєвому праві не встановлював новий порядок спадкування, він лише передбачав розподіл майна між встановленими законом спадкоємцями і встановлював частку у спадщині за бажанням відказників (спадкодавців), а не передбачену законом.

Таким чином, коли закон визначав частку у спадковому майні і коли спадкоємці знали на яку частку у спадщині вони мали право, відкази були недоречними. Однак, як свідчать історичні матеріали і судова практика, інститут відказів мав місце в українському соціумі.

Автор пояснює цей феномен в українському звичаєвому праві тим, що звичаєве право України визнавало не стільки абстрактні принципи кровного споріднення, скільки морально-етичний елемент, працю та факт спільного життя суб'єктів сімейно-шлюбних відносин, що спадкове право України базувалося, перш за все, на морально-етичних принципах українського народу і лише у певних випадках — на економічному інтересі.

На думку автора, метою відказів було усунути суперечки через спадщину між спадкоємцями після смерті спадкодавця. Наприклад, спадкодавець П. у своєму відказі пише: «Щоб не було сварки після моєї смерті за майно між моїми синами, я вважаю за обов'язок за свого життя розділити моїх синів так» — і призначає кожному, за можливістю, рівну частину [4].

Окремі питання спадкування за відказами в українському звичаєвому праві фрагментарно дослідив вчений-юрист ХІХ — початку ХХ ст. Іринарх Черкаський, праці якого залишаються і сьогодні в науковому обігу завдяки високому авторитету автора [5].

Для з'ясування сутності інституту відказів в українському звичаєвому праві проведемо його історично-правовий аналіз. За звичаєм (за законом) майно в Українській гетьманській державі успадковували лише кровні родичі. Першу чергу спадкоємців становили рідні сини спадкодавця, другу — онуки. Донькам майно діставалося лише в разі відсутності синів або якщо останні померли бездітними.

Земельна власність успадковувалася також синами. Наймолодший із них мав право на батьківську хату. Він уважався власником батьківського будинку, був зобов'язаний забезпечити сестер у разі одруження часткою майна, що називалася посагом.

Успадковувати майно, залишене після матері, могли як сини, так і доньки рівними долями.

Автор звертає увагу на особливий правовий статус інституту відказів в українському звичаєвому праві, за яким батьки, за непокірність сина і його образи, могли зменшити частку у спадковому майні або й зовсім позбавити права на спадщину. Наприклад, у своєму відказі від 25.04.1868 р. батьки пишуть: старшому синові С., за його образи проти нас і дуже велику непокірливість, не даємо нічого, крім присудженої громадою частини нашої землі, а меншому синові М., віддаємо решту нашої землі, хату з присадибними будівлями, пару волів, корову, дві телиці і десятеро овець [6].

Отже, всупереч нормам звичаєвого права (закону), спадщина за відказами підлягає вже не правовому звичаєві, а особистій волі батьків (спадкодавців) і йде проти правової норми, яка складалася віками і вживалася з минувшини.

Необхідно відзначити, що на українських землях, де діяло польське законодавство, жінки були обмежені у спадкуванні. Так, донька одержувала тільки четверту частину батьківського майна. У той самий час, як свідчать історичні матеріали, у своїх відказах батьки намагалися зрівняти у спадкових правах і синів, і доньок [7], що суперечило нормам звичаєвого права.

За звичаєвим правом України, чоловік і дружина спадкували один після одного лише тоді, коли не залишалось родичів як по прямій, так і бічних лініях. Одержане ними у спадщину майно спадкували після смерті їхні родичі з дотриманням того правила, що спадщина після чоловіка переходила в його рід, а після смерті дружини — в її рід. Якщо ж у вдови були малолітні діти, то усе майно чоловіка успадковувала вона і залишалася у хаті померлого чоловіка на правах господині. У той самий час, аналіз рішень волосних судів, які розглядали суперечки про відкази, засвідчує, що чоловік відказував своїй дружині власне своє

майно у довічну власність [8], що суперечило нормам звичаєвого права.

Доведено, що спадкування в українському звичаєвому праві будувалося на сімейних і родинних засадах спадкування. За сімейним принципом до спадщини закликалися лише члени родини, а будь-яка інша особа, як би вона не була близько споріднена із сім'єю, не мала права на спадщину після такої сім'ї. На підставі родинної основи до спадщини допускався всякий, хто доводився родичем члену сім'ї, певно, у встановленому звичаєм (законом) порядку. Саме спадкування за відказами дозволяло бідним родичам, в обхід закону, успадковувати сімейне майно.

Отже, спадкування за відказами регулювалося вже не нормами звичаєвого права, а особистою волею спадкодавця, що суперечило правовому звичаю, який складався віками і вживався за дідів-прадідів.

На думку Іринарха Черкаського, українському звичаєвому праву були також відомі такі інститути як субституція (коли спадкодавець у своєму відказі призначає заступника спадкоємця на той випадок, коли останній помре) та легат (таке розпорядження спадкодавця, за яким спадкоємець зобов'язаний виділити частину із спадщини кому-небудь третьому).

Необхідно зазначити, що як при складанні заповіту, так і при складанні відказів існували певні правила, встановлені законом. Перш за все, від спадкодавця вимагалось, щоб він володів цивільною правосдатністю і дієздатністю, був при добрій пам'яті і непошкодженому розумі.

Окрім психічного здоров'я, від спадкодавця вимагався прояв доброї волі, тобто закон забороняв усякий фізичний або психічний тиск на спадкодавця. Обов'язковою умовою спадкування за відказами було те, щоб спадкодавець вільно розпоряджався на випадок смерті рухомим і нерухомим майном, яке він самостійно набув своєю працею, професією чи службою. Однак існували певні обмеження спадкодавця щодо розпорядження батьківським майном.

Для визначення дійсності відказу мав значення спосіб його складання. Адже його доводилося виконувати вже після смерті заповідача, коли важко виявити істинну волю спадкодавця. Закон передбачав два способи складання відказу: домашній та урядовий.

Домашні відкази складалися у двох формах: усно і письмово. Домашні відкази вчинялися у присутності свідків (до семи чесних і християнської віри осіб). Недійсними вважалися усні відкази, вчинені без свідків, однак свідками не могли бути спадкоємці. Письмові відкази складалися від особи заповідача і підписувалися власноручно заповідачем у присутності свідків. Для хворих або неграмотних осіб встановлювалися винятки і відказ на прохання заповідача підписувався іншими особами. Під відказом підписувалися заповідач, свідки, писар, які були присутні під час складання відказу. Характерно, що підписи заповідача і свідків повинні були міститися не тільки під текстом відказу, а й на кожній сторінці, якщо їх було кілька.

Урядові відкази також складалися у двох формах: одні вчинялися у волосній адміністрації, а другі — складалися вдома, але потім реєструвалися у волосній адміністрації. На практиці зустрічалися відкази, складені в присутності кількох представників місцевої адміністрації, в якій постійно проживав заповідач, та священника. Присутність представників місцевої адміністрації при складанні домашніх відказів надавало авторитет таким відказам. Однак участь представників місцевої адміністрації не переводила їх в ранг урядових відказів. Такі відкази також треба було реєструвати у волосній адміністрації.

Необхідно зазначити, що кожний заповідач мав право на свій розсуд у будь-який час змінити або скасувати відказ і скласти новий заповіт. Заповіт, складений пізніше, скасовував попередній. Юридичної сили відказ набував на момент смерті заповідача і за останньою датою його складання. Після смерті заповідача його спадкоємці повинні були негайно з'явитися у відповідну місцеву адміністрацію з відказом (заповітом), зареєструвати його в урядових книгах та взяти від місцевої адміністрації витяг, скріплений печаткою і підписами.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити такі висновки.

1. За українським звичаєвим правом головною підставою у спадкуванні та принципом при поділі спільної сімейної власності була належність до родини на основі сімейно-трудова спорідненості. Сімейно-трудова спорідненість демонструє певний синкретизм уявлень

про кровних родичів, зятів-приймаків і бічних родичів.

2. Спадкування (після смерті домогосподаря) і поділ двору (за життя спадкодавця) за звичаєм в українському селі XIX — початку XX ст. демонструє ситуацію, за якої, попри стабільність спадкування і поділу майна в «класичних» або стандартних ситуаціях, коли майно ділилося між працездатними кровними родичами, існувала значна різноманітність звичаїв у так званих «нестандартних» ситуаціях (спадкування за відказами, спадкування солдатами тощо).

3. Звичаєве право України визнавало не стільки абстрактні принципи кровного споріднення, скільки морально-етичний елемент, працю та факт спільного життя суб'єктів сімейно-шлюбних відносин, і лише у певних випадках — базувалося на економічному інтересі.

4. Нині у процесі формування сучасної національної правової системи України звернення до витоків українського звичаєвого права та звичаєвих традицій, місця правового звичаю в системі джерел і форм права набуває особливо актуального значення.

ПРИМІТКИ

1. Нелін О. І. Співвідношення сімейних поділів майна і спадкування в українській селянській родині XIX — початку XX ст. / О. І. Нелін // Юридична Україна. — 2013. — № 4 (124). — С. 4—7.

2. Яковлів А. Український кодекс 1743 р. «Права, по которым судится малороссийский народ». Його історія, джерела та системний виклад змісту / А. Яковлів. — Мюнхен, 1949. — С. 144.

3. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. — К., 1997. — Глава XII, арт. 3. — С. 218.

4. Труды Комиссии по преобразованию волосных судов. — Санкт-Петербург : В типографии второго отделения собств. Е. И. В. канцелярии, 1873—1874. — Т. V: Киевская и Екатеринославская губернии. — 1874. — С. 199.

5. Черкаський І. Спадщина в українському праві звичаєвому / Іринарх Черкаський. — СПб. : Часопись правнича, 1899. — С. 58—64.

6. Труды Комиссии по преобразованию волосных судов. — Санкт-Петербург : В типографии второго отделения собств. Е. И. В. канцелярии, 1873—1874. — Т. V: Киевская и Екатеринославская губернии. — 1874. — С. 276.

7. Черкаський І. Зазнач. праця. — С. 59—60.

8. Там само. — С. 60—61.

Нелін Александр. Інститут отказов (завещаний) в украинском обычеевом праве: исторический аспект.

Проведен исторически-правовой анализ института отказов в украинском обычеевом праве. Доказано, что функционирование обычеевого права в Украине, несмотря на то, что происходило в контексте общего исторического европейского права, имело также свои конкретно-исторические особенности.

Ключевые слова: правовой обычай, обычеевое право, наследование по обычаю (по закону), по завещанию, отказы в украинском обычеевом праве.

Nelin Olexander. Institution of legacies (testaments) in Ukrainian customary law: historical aspect.

Historical and legal analysis of the institution of legacies in Ukraininan customary law have been done. It has been proved that despite the fact of Ukrainian customary law functioning in the context of general historical development of European law it has had its own concrete historical peculiarities.

Key words: legal custom, customary law, customary succession (legal), testate succession, legate.